

RÁCZ LAJOS

A magyar egyház és államszervezés egymásrahatása a korai századokban

Máig communis opinionak számít a történettudományunkban, s azon belül az egyház-történetben is, hogy a magyar egyházszervezet kialakításának alapjait Szent István 1009-ben rakta le, amit időben már megelőzhetett Esztergom egyházi székének megalapítása 1001-ben. A másolatokban és néha interpoláltan fennmaradt néhány püspökség alapító levele mindezt hitelesen tanúsítja.¹ Györffy György rekonstrukciója szerint, amit az 1009-ből fennmaradt két okiratra alapít – ezek a Pécsi egyházmegye megalapítása, illetve a Veszprémi püspökség tartozékainak írásban történt összefoglalása – ekkor az alábbi egyházmegyék léteztek illetve kerülhettek kialakításra: Esztergomi, Győri, Veszprémi, Pécsi, Egri, Kalocsai, és az Erdélyi püspökség.² Míg István kései alapításaként – talán 1030 körül – sorolja fel: a Bihari, Csanádi és Váci püspökségeket.³ Az Erdélyi püspökség alapításáról feltételelesen fogalmazza, hogy: „1009-ben állíthatták fel az Erdélyi püspökséget [...] Az erdélyi püspök a hét vár, azaz 'Siebenbürgen' [...] megyéjén kívül megkapta Kraszna és Szatmár megyék területét is, így az egihez hasonló nagyságot ért el. Az első 'erdélyi' püspök térítő szerzetesbarát lehetett [...] Mindamelllett a térítő püspök állandóbb székhelyét Gyulafehérváron kell feltételeznünk.”⁴ Lényegesen eltér ettől az Erdélyi püspökség alapítását illetően Kristó Gyula, aki azt nyugati krónikás adatok figyelembevételével némileg korábbra, a Gyula vezér leverése utáni időre, azaz 1003 tájára teszi, a központját pedig Dobokában keresi.⁵ Míg legutolsó

¹ KARÁCSONYI János: *Szent István király élete*. Budapest, 1904. 32–39. pp. Bár a szerző itt megemlíti, hogy az alapításokat, az időpontokat illetve az egyházmegyei határokat jórészt a későbbi pápai tizedjegyzékek alapján következtette ki. Id. U.o. 78. lbj. Míg GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 177–190. pp. a Veszprémi püspökséget mondja a lehetséges legkorábbinak: „Az bizonyos, hogy 'Szent Mihály püspöksége' 1002-ben már fennáll, s ha valóban megelőzte az esztergomi szék alapítását, 1001 húsvétját, akkor Domonkosnak, a magyarok püspökének 997 és 1000 között Veszprémben lehetett főegyháza. Ezt alátámasztani látszik az a sajátos körülmény is, hogy az esztergomi egyházmegye csak a Dunától északra terjed, mintha a Dunától délre eső részre Veszprémnek előjogai lettek volna.” i.m.177–178. pp. Mindezen viták legújabb kritikai összefoglalása THOROCZKAY Gábor: *Szent István oklevelei. Századok* 2009. 4. sz. 1385–1412 pp.

² GYÖRFFY Gy.: 1977. 182–183. pp.

³ GYÖRFFY Gy.: 1977. 327–328 pp.

⁴ GYÖRFFY Gy.: 1977. 183. p.

⁵ KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 482. p.: „Ha igaz annak a nyugati kútfőnek datálása, hogy István már 1003-ban legyőzte rokonát, Gyulát [...] nem lehet kétségünk: István aligha csak évtizedek múltán hozott létre Gyula területén latin rítusú püspökséget, hanem rögvest 1003-at

munkájában is, a fentiekhez hasonlóan szintén Gyula vezér leverésével köti időben össze az Erdélyi püspökség alapítását Entz Géza is, aki szerint „István [...] az általa legyőzött Gyula székhelyét (értsd: Apulum-ot) politikai és egyházi központtá fejlesztette.”⁶

Fenti, a püspökség alapításokat illető időbeli consideratio mellett jogtörténeti szempontból fontosabbnak tartjuk, hogy egyházi szervezetünk megformálása – Szent István alapító tevékenységének hangsúlyozása mellett is kimondható – több irányú hatások eredményeként jött létre. Legalább háromfelét tudott eddig regisztrálni a kutatás, így többek között egy intenzívebb római, majd frank-német irányultságot, hogy harmadiként a szomszédos Bizánc befolyásoló szerepéről se feledkezzünk meg.

E háromféle behatásból a legkorábbi, s a legtovább ható minta a bizánci lehetett, bár végső eredményeit tekintve ez mutathatott fel a legkevesebb maradandó hatást. Köztudott a magyarságnak az ázsiai pusztán már kialakított politikai kapcsolata a bizánci állammal, ami óhatatlanul bizonyos egyházi beszüremkedéssel is járhatott. A legkorábbi keresztény nyomok erre felé mutatnak, mit csak erősít majd a Kárpát-medencében elkezdődő korai bizánci térítés. Ennek töredékei közismertek, elegendő itt az Árpád-ház egy-egy tagjának, illetve Bulcsú-nak Bizáncban való megkeresztelkedésére utalni, valamint Hierotheosnak, 'Turkia' püspökévé történt felszentelésére emlékeztetni, hogy a régészet által napvilágra hozott korai egyházi – bizánci eredetű – kegyzsereket itt ne is említsük. E korai térítés érdekes módon krónikás formában is fennmaradt, mert amint azt a Hódinka által felszínre hozott orosz évkönyvekben az 1015-ös évnél olvashatjuk: „Látván a pionok, a magyaroknak nevezettek, hogy a Rusban lévő népek felvették a keresztiséget, és íme két magyar nyelvű fejedelem isteni sugallatból indítatva, Bizánczba ment és felvevék a keresztiséget az alájuk tartozókkal együtt. A görög főpapok pedig nem értek reá bemenni földjükre [...] hogy megtanítsák őket és odaadják a sz. írást, mert nem voltak nyelvükön írott könyvek [...] Látván pedig a latinok a görögök elerőtlenedését, alkalmas időben eljöttek Rómából és a nevezett magyarokat saját tévtanukra térítették...”⁷

További bizánci nyomok maradtak fenn a konkrét magyar egyházi szervezetben is. Ezek kétirányúak. Egyrészt az egyházmegyéek kialakításánál érhető ilyen tetten az erdélyi püspökség esetében. Ez a püspökségünk az évszázadok alatt hivatalosan sohasem nevezetett a székhelye után gyulafehérvárnak, hanem mindig erdélyinek. A székhely-

követően.” Meglepő, hogy Kristó művében Gyula vezér területét egyértelműen az egykori hatalmas kiterjedésű, egész Észak-Erdélyre kiterjedő Doboka területével azonosítja.

⁶ ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár. 1994. 25. p., ahol megjegyzi a székesegyházzal kapcsolatban: „Az együttes legkésőbb 1100 körül elkészült”, majd hozzáteszi, hogy Radu Heitel „1973-ban a jelenlegi székesegyház nyugati homlokzata előtt mintegy 32 méterrel egy egyhajós, félköríves szentélyű kistemplom maradványait tárta fel, amit a 11. század első felére datált. Az épület elhelyezkedése és szerkezete arra mutat, hogy ez lehetett az ispánsági vár eszerei temploma”. Érdekes, hogy uo. 99. p. sorol adatokat a gyulafehérvári neves püspöki palotáról is, ahol az első adat 1287-ből maradt fenn egy kőfaragóval kötött szerződésben „dominus episcopus [...] in suum redire palacium”. Nem lehet lényegtelen a datálás szempontjából, hogy a kolozsmonostori apátság alapítását pedig a Kolozsvár várost megelőző időkre teszik a korabeli források, s azt I. Béla és Szent László által alapítottak mondják. Ld. uo. 26. p. 9. lbj. 1300-as évek közepéből tanú vallatás mondja: „villa Kolwsmonostwra quod situacionem et fundacionem antiquior ipso Colwswar fore dinoscitur...”

⁷ HODINKA Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, MTA 1916. 52–55 p., míg ou. 447–475. pp. az 1248-as év történéseinél ugyanerről: „Valának pedig a magyarok előbb igazhitűek, akik a keresztiséget a görögöktől vették fel, de ezek nem értek reá saját nyelvökre áttenni az írást, a rómaiak ellenben közel lévén megnyerték őket a saját tévtanuk követőitül, s azóta mindmáig úgy vagyon”, vagy uo. másik forrás: „...és attól fogva mindmáig egységben vannak velök”.

től való ilyen világos eltérés egyúttal ezen püspökségünket megkülönbözteti a többi hazai püspökségtől is, ugyanakkor a területről és nem a székhelyről való elnevezés missziós kezdetekre utal. Ennek kora bizánci párhuzamait Moravcsik Gyula már a Szent István Emlékkönyvben kifejtette, ahol egy párizsi kódex püspökség listája alapján mutatta be, a krími ún. „Gothia”-i püspökség alá rendelt püspökség nevekből, az ottani püspökség többségének missziós voltát. Ez a szervezési forma – ahogy a történettudomány kiemelte –, lényegesen eltér a latin egyház térítési módjától, amelyik állítólag a fennmaradt írások szerint inkább a „chorepiscopatus” intézményét, illetve módszerét kedvelte.⁸ Számunkra ennek mindenesetre abban van a fontossága, hogy úgy tűnik: a magyar egyházszervezet későbbi bővítésekor az első lépésben, az új egyházszervezet stabilizálásakor, a régi „bizáncias” formát alkalmazza a magyar állam és egyházszervezet. Így többek között ilyen ’területről elnevezett’ missziós püspökségek lesznek majd a 13. századi nagy térítési hullám kezdeteiben: a boszniai, szerémi, havasalföldi és kun püspökségek.⁹

Másrészről a bizánci egyházi szervezeti hatás egyes fontos egyházi intézmények jogi státusán is nyomot hagyott. Ez közvetlenül a helyi ordinárius alól kivett, a közvetlen metropolitai függésben levő egyházi intézményeknél látszik. Györffy ilyennek látja a székesfehérvári egyház jogi helyzetét, de hasonlóan mondja Pécsváradot is, illetve a veszprémvölgyi apácakolostort.¹⁰ Magát az elnevezést a közvetlen érseki függést kifejező „stauropégiaké”-t Moravcsik használta Szávaszentdeme-terrel kapcsolatban, s Györffy folytatta, illetve a fentiekre kiterjesztette.¹¹ Megjegyzendő, hogy az ortodox

⁸ VÁCZY Péter: *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. szerk. Seregi Jusztián. I–III. k. Budapest, MTA 1938. (továbbiakban SZIE) I.k.219–223. pp. szerinte a „chorepiscopatus intézményét, vélhetően az írországi kereszténység alakította ki, s onnan került át a kontinensre.” Erről hasonlóan nyilatkozik SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. I. k. Budapest, Szent István társulat, 1983. 275. p., ahol már az avarok megtérítése kapcsán „ír-skót vándormisszionáriusok”-ról ír, míg MORAVCSIK Gyula: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In.: SZIE. I. k. 196–207. pp.

⁹ SZÁNTÓ K.: 1983. I.k. 314. szerint: „Veszprémben talán egy missziós püspöknek lehetett már korábban székhelye. Így történelmi vélemények – többek között Györffy Gy. is – alapján talán kezdetben három püspökségnél lenne kimutatható a missziós kezdet: az erdélyi, kalocsai és veszprémi esetében!

¹⁰ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 321. p. „A fehérvári főegyház jogviszonyának meghatározásakor pedig olyanmire hangsúlyozták az érseki függést, hogy ennek a nyugati egyházban alig ismert bizáncias jogviszonynak a megállapítását méltán az érdekelt Anasztáz érseknek tulajdoníthatjuk, Magyarországon való meghonosításához indítékot a pécsvárad apátság érseki kapcsolatán kívül a fehérvári bazilika érseki függése és a veszprémvölgyi görög monostornak bizánci kiváltságban való részesítése adhatta, mely szerint a stauropégiaké monostor felett nem a püspök, hanem a metropolita gyakorolt fennhatóságot.”

¹¹ A „stauropégiaké” fogalmat BRÉHIER, L.: *A Bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003. 556–557. pp. következőképpen értelmezi: „A 11. században valóban egyre kevesebb az olyan monostor, amely püspöki joghatóság alatt marad. Az új alapítások státusa három kategóriába tartozik. A patriarcha egy keresztet állít fel (stauropégia) azon a területen, ahová majd monostor épül, s ezzel közvetlen joghatósága alá vonja a majdani létesítményt. Ezeknek a „stauropégiális”-nak nevezett, patriarchai monostoroknak a száma a birodalom összes egyházmegyéjében megnövekedett, mert maguk az alapítók kérték ezt a státust. Ezek a monostorok tehát ki vannak véve a helyi püspök joghatósága alól, s a patriarcha által küldött exarchosok irányítják.

A szerzetesházaknak egy második osztálya ugyanezt a kiváltságot élvezi. Ezek azok a monostorok, amelyeket az uralkodók alapítottak császári birtokokon: közvetlenül a császártól függenek, s nevük „autodéspotá” (autonóm). Gondnokaik, ephoroszaik azok a thema sztratégoszok lehetnek, akiknek területén fekszenek, s az egyházmegye püspökének tilos bármiféle joghatósági cselekményt végezni felettük... (megjegyezzük, hogy Györffy György feltételezése valószínűen ilyen alapítású egyházakra vonatkozik!).

Végül az alapítók egyre inkább követelik azt, hogy abszolút autonómiát élvezzenek az általuk szervezett monostorok. Ifjabb Szent Pál halálós ágyán azt kérdezte szerzeteseitől, hogy kire bízta a Athosz-hegyi laurát,

egyházjog máig ismeri ezt a státust, – többek között ilyen a Sinai hegyi Szent Katalin kolostor –, de ezeket ma egyszerűen csak autonóm egyházaknak nevezi Berki Feriz.¹²

Nem lényegtelen azt sem megemlíteni, hogy Szent István államszervezési tevékenységében legalább ilyen fontos helyet foglalt el a vármegyék kialakítása is. Így a történetírásban hangsúlyozzák, hogy az 1009-es veszprémi püspökség adománylevelében már „négy megyét (comitatus) említ, Veszprémet, Fejért, Kolont és Visegrádot”.¹³ Ám az egyházmegyék és a királyi vármegyék területi konfigurációjában némi asszinkronitás volt megfigyelhető, amennyiben a tíz egyházmegye mellett ugyanezen területre már lényegesen több, Szent László idejére már legalább negyven körüli királyi vármegye jön létre. (KRISTÓ Gy.: 1988. 197–207. pp. felhívja a figyelmet, hogy az általános vélekedés szerinti 72 vármegye – amibe a Szlavóniában lévő comitatusokat is a hivatalos tudósítások beleszámítják! – legkorábban III. Béla nevezetes összeírásában fordul csak először elő, hogy azt majd későbbi források: többek között Freisingeni Ottó, az arab Abu-Hámid, illetve a tatárjáráskori adatok – így Rogerius is – megerősítsék!) Ugyanakkor az egyházmegyék határai a régi római közigazgatási hagyománynak megfelelően általában földrajzi határokhoz igazodtak. Ezzel szemben a királyi vármegyék ezen elvtől többször lényegesen eltértek, amennyiben például víz közelében mindig 'két partiak' voltak. Ebben többek – így elsősorban Györffy – a korábbi nomád letelepedési mód továbbélését látják. A számbeli eltérés és a területi eltérésbeli ellentmondás harmonizációjára feltehetőleg Sz. László és Könyves Kálmán uralkodása alatt kerülhetett sor. Ekkorra látszik kialakulni az egyházmegye alsóbb igazgatási kerülete, az Archidiaconatus vagy főesperesség és a királyi vármegye területi egybeesése.¹⁴ Ugyanakkor a 11–12. században már viszont szorosabb együttmozgás, együttalakítás figyelhető meg a peremterületek egyházi és világi igazgatásában. Az együttműködés létrejöttét nagyban elősegítette, hogy az 1100-as években lassan tágulni kezd a Kárpát-medencén belül a sűrűbben lakott területek sávja a természetes népszaporodás és a tudatos telepítések nyomán. A populáció új területeken való megjelenése, azoknak a rendes állami kötelékbe való bekapcsolását tette szükségessé. E feladat megoldásában működött együtt az egyház és az állam. Sőt egyes helyeken úgy látni, hogy az egyházi igazgatási egységek kialakítása, megelőzhette az állami igazgatási egységek a vármegyék létrehozását is. Tehát a már az egyház által megszerzett igazgatási tapasztalatok birtokában nyílt lehetőség az állami szervezet kibontakoztatására.

Az egyháznak a peremterületek szervezésében való aktivitását elősegítette, hogy ott egy sor már működő egyházi intézmény létezett. Ugyanis azzal a különlegességgel állunk szemben, hogy míg az Árpád-kori püspökségek székhelyének zöme a sűrűbben lakott területeken helyezkedik el, addig az ún. régi gyeplő-élvén egy sor káptalan és kon-

s amikor ingadozta, hogy a császár vagy a patriarcha legyen-e, ezt a következtetést vonta le: 'Én Jézus Krisztusnak adom két hatalom képviselőinek jelenlétében.'...Komnénosz Alexiosz sem jár el másképpen, amikor Patmosz szigetének teljes tulajdonjogát Szent Khrisztodulosznak engedi át..., minden császári vagy patriarchai hatáskört érvénytelenít e szerzetesház felett: s a szerzeteseknek senkinek nem kell számot adniuk. Ugyanez történt a konstantinápolyi Szent Mamasz kolostorral (1158) és több áthoszi monostorral is..., amelyet III. Alexiosz krüszobullonjában autodeszpotov-nak, autoexoudiöv-nak nyilvánított." (Tehát ezek a későbbi fogalmak szerinti klasszikus u.n. „autonóm” egyházak! Meglehet, hogy az intézmény rokonságban van a nyugati egyházban később kialakuló „praelatus nullius” fogalommal).

¹² BERKI Feriz: *Az orthodox kánonjog*. In: *Felekezeti egyházjog*. Szerk. Rác Lajos. Budapest, 2004. 134.

p.

¹³ KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 91. p.

¹⁴ KRISTÓ Gy.: 1988. 212–213., 217–219. pp.

vent található, amelyek szinte gyűrűként fogják körbe ezeket a régebbi egyházmegyét. Lényeges, hogy e mondhatni külső körben elhelyezkedő káptalanok és konventek főleg az Árpád-házi királyok alapítókedvének köszönhették létrejöttüket, mivel a gyeplűve eredetileg királyi tulajdon volt. E külső kör emlegetésekor olyan káptalanokra gondolunk, mint a pozsonyi, nyitrai, szepesi, váradi, aradi, brassói, szebeni, titeli, kői, pozsegi, vasvári, illetve többségében királyi alapítású monostorokra, mint: Zobor, Garamszentbenedek, Pásztó, Szepes, Jászó, Lelesz, Várad Szent Jobb, Kolozsmonostor, Kerc, Bélakút vagy Pétervárad, Béla, Zalavár, Csorna stb.¹⁵ Ha e kettős gyűrűn végigtekintünk, akkor láthatjuk, hogy azok a tatárjárás idejére már szinte teljesen behálózák az egész volt gyeplűvét.

Ebből két dolog is következett, egyrészt a régi püspökségek igyekeznek kiterjeszteni egyházi joghatóságukat ezen újabb káptalanokra és konventekre. Másrészt a körülöttük levő területek populációjának gyarapodásával természetesen kínálják magukat újabb püspökségek kialakításának centrumaként. Szép példája ennek Nyitra és püspöksége, de valami hasonló történhetett a Biharból Váradra áttett püspökség esetén is. További intenzív kísérletekről tudunk a felvidéki Szepesi és az erdélyi Szebeni káptalannál. Igaz, hogy mindkét esetben a szomszédos püspökségek (esztergomi és erdélyi) meg tudják akadályozni a püspökséggé alakítást, mégis a párszáz évvel későbbi fejlemények – így a 18. századi egyházigazgatási reform esetében Szepes püspökséggé válása – igazolják a korai kezdeményezések helyességét.¹⁶

Nagyon lényeges emlékeztetni éppen a nyitrai püspökség kapcsán az egyházmegye „területi konfigurációjára”, azaz az igazgatott terület mikénti kialakítására.¹⁷ Ugyanis az egyházmegye nem foglalja magába Nyitra vármegyéből csak annak városát és várát, mint püspökség székhelyét, maga az egyházmegye pedig, ebből a központból kiindulva legyezőszerűen terjed azután ki a Vág északi völgyéből Trencsénre, illetve Zólyom egyes részeire. Tehát az egyházmegye kialakításánál centrumként a már korábban igazgatásilag, s természetesen gazdaságilag is stabilizálódott várost és várat tették meg, mintegy főhadiszállásnak, s ebből kiindulva kísérelték meg, sikerrel a még kevésbé sűrű lakosságú Vág-völgy északi részét bekapcsolni a rendes egyházi szervezetbe.¹⁸

Nyitra esete azért is példaértékű, mert hasonló „területi konfigurációra” másutt is találunk az országban, jellemzően a peremterületeken, s emellett lényeges, hogy a világi kormányzásban, azaz az állami igazgatásban is. Már Györfy György felhívta a figyelmet a horvát-szlavon bánság kialakításával kapcsolatban arra a tényre, hogy a három területi egységből álló bánság – Horvátország, Dalmácia, Szlavónia – igazgatási központját nem az ősi horvát vagy dalmát területeken jelölik ki a magyar uralkodók, hanem a szlavóniabeli Zágrábban. Ugyanakkor e területhez hozzácsatolják a két folyóközbe átnyúló régi magyar vármegyék – Zala, Somogy – részeit, ahogy erről a somogyi tizedek birtoklója, a pannonthalmi apát, illetve a zágrábi püspökség közötti perből értesü-

¹⁵ JERNEY János: *A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története*. Magyar Történelmi Tár. II. k. Pest, 1855. 35–80., 85–126. pp.

¹⁶ Szepes korai viszonyaira ld. HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Auróra. 1973. 54. p.

¹⁷ A Nyitrai Káptalan kanonokjainak Szent István korára hamisított oklevelét ld. THOROCZKAY G.: 2009. 1411–1412. pp.

¹⁸ ORTVAY Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján*. I. k. Budapest, 1892. 64–78. pp.

lünk.¹⁹ Itt is tehát a magyar királyok a már korábban „pacifikált”, az államszervezetbe régebben szervesen beépült területeken, stabilizált háttérben helyezik el az új igazgatási egység, a bánság irányítási központját, s itt mintegy támogatásul hozzákapcsolják, önálló megyévé szervezik a környező megyerészeket. Ez természetes is, ahogy azt Kristó megjegyzi, mivel a régi horvát királyok úgy eladományozták a horvát-dalmát területeken a királyi birtokot, hogy mire e területek Magyarországgal kerülnek kapcsolatba, a magyar királyok már legfeljebb csak immunitásokat adományozhatnak, birtokokat nem.²⁰

Az azután már a sikeres terület-összefogás és kormányzás bizonyítéka, hogy a két folyó – Dráva és Száva – között, Szent László által alapított zágrábi püspökséget az 1200-as években Kálmán – korábban Halics királya – itteni kormányzása idején érseki rangra akarják emelni, mintegy hozzáigazítva a terület erősödő világi igazgatásának önállóságához az egyházi igazgatást. A terv ugyan megfeneklett a kísérleti stádiumban, de Zágrábnak a múlt század közepén történt érseki rangra emelése világosan mutatja, hogy e területek állami autonómiáját erősíti ugyane részek egyházjogi kiemelése.²¹

Látványosabb az együttmozgás, illetve a párhuzamos szervezés a feltételezett erdélyi megtelepedéssel kapcsolatban. Már Karácsonyi János felvetette a közismert teóriát, hogy Erdély betelepítése északkelet felől történt volna, és az egyúttal magyarázatot adna az erdélyi püspökség korai kialakítására és vándorlására is. Ezen elméletnek napjainkig vannak követői történettudományunkban, s annak helyességét vagy helytelenségét most nem kívánjuk elemezni.²² Itt csak felemlíteni szeretnénk, hogy az erdélyi részek igazgatása mind a világi, mind az egyházi igazgatásban párhuzamba állítható az eddig elemzett szervezési elvekkel, illetve tendenciákkal, ami alapján mondhatjuk, hogy ha semmilyen adattal sem bírnánk, akkor is feltételezhető lenne azonos elvek szerinti igazgatási rendezés.

Erdély esetében mindenképpen figyelemre méltó, hogy az erdélyi vajdák egészen 1440-ig, Hunyadi János és Újlaki Miklós együttes erdélyi vajdaságáig egyúttal viselik a szolnoki ispáni tisztelet is. Szintén köztudott, hogy az eredeti Szolnoki ispánság a Szamos völgyén át lenyúlt a mai Szolnokig. Csak későbbi idők fejleménye a három Szolnok kialakulása. Ugyanakkor közismert az erdélyi vajdák kezdeti fehér megyei ispánsága is. Mégpedig annak a dél-erdélyi Fehér megyének az ispáni tiszte, amely megye területe szinte az egész Dél-Erdélyt átfogta. E területek lakatlan volta, gyepűelv szerepe jól látszik a szászok itteni betelepítéséből, illetve az azt megelőző, gyepűörző feladatokat ellátó szórt székely telepekből, a későbbi Háromszékben felbukkanó (de eredetileg a mai Szászföldön létesült) sepsi, kézdi és orbai székelyek korábbi telepeiből (amit a szászok által átvett helynevek is megőriztek pl.: Százkézd, Szászorbó). Tehát itt is egy olyan nagyobb terület pacifikálása, az államszervezetbe való szervezettebb beépítése lehetett a feladat, amit képtelenség lehetett komolyabb háttértámogatás nélkül megvalósítani, viszont egyértelmű magyarázatot ad a vajdák szolnoki ispáni tiszte.

¹⁹ *A pannonhalmi főapátság története.* In: Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. Erdélyi László. Budapest, Sz. István-Társulat. I.k.1902 323. p, II. k. 93–98. pp.

²⁰ KRISTÓ Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1970. 109. p.

²¹ Zágráb egyházmegyéjére ld. ORTVAY T.: II. k. 1892. 712. és köv. pp., illetve Kálmán király és Zágráb kapcsolatára. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* I. k. 1899. 219. p. 406. és 468. lbj., Uő.: *Horvát-Dalmátország elfoglalásáról –1091–1111. Századok,* 1888. 212–213. pp.

²² KARÁCSONYI János: *Szent István király élete.* Szent István társulat. Budapest, 1904. 35–36. pp.

Ezt a feltételezést csak támogatni látszik majd az ifjabb királyoknak az ország keleti felében az 1200-as években bekövetkező itteni regnálása. Sőt V. István rex iuniorátusa idején a „Sátoraljai vendégek” kiváltságlevelében levő utaló adat, miszerint hét – megjegyzendő Erdélyen kívüli, de Észak-kelet magyarországi – megyében ad V. István további kiváltságokat, azt is jelentheti, hogy e megyékre szintén kiterjedhetett a rex iuniorok, azaz az ifjabb királyok hatalma. Tehát az ország keleti felén a 13. században átmenetileg megvalósuló önállósodó területi különkor-mányszatot csak úgy lehetett eredményesebbé tenni, ha ahhoz további háttértámogatást is adtak a távolabbi cél, a keleti határ stabil védelmének megvalósítása érdekében. Ebből a szempontból nézve nagyon kézenfekvőnek tűnik az erdélyi püspökség Karácsonyi által felvetett ún. vándorlása, amelynek kezdeti püspöki központjaként Tasnádot jelölik meg, s az majd átmeneti Kolozsvárral való resideálás után ment volna le Gyulafehérvárra. Ezt – az elmélet készítője szerint – az említett mindhárom hely Szent Mihály patrocíniuma és látványos, az átlagos vidéki egyháznaknál nagyobb méretű temploma is támogathatja.²³

A későbbiekben ugyan bebizonyosodhat, hogy az említettek továbbra is megmaradtak a teória szintjén, de azok a tények mindenesetre magyarázatot igényelnek, hogy a Szebeni prépostság az egész középkoron át nem tartozik az erdélyi püspökség jurisdictiója alá, hanem Esztergomhoz, s hogy Háromszék székei egy 15–16. századi adat szerint egyházi ügyekben, mint szentszéki fórumhoz nem a gyulafehérvári püspöki székhöz tartoznak, hanem a brassai káptalanhoz, illetve barcasági dékánhoz. Továbbá az erdélyi püspök és egri püspök közötti hosszas vitát, pert, amelyet az északkelet-magyarországi területek (Máramaros, s talán Ugocsa) feletti jurisdictióért, illetve egyházi tizedekért folytattak majd száz éven át – szintén felderítésre vár. Ezen utóbbi perhez érdekes adalék Németh Péter közlése az Erdélyi Okmánytár regesztája alapján, miszerint 1264-ben az akkori Sásvárinak mondott (tkp. Ugocsa, tehát az erdélyi püspökséghez tartozó) főesperes, Ivánka kérésére megengedi IV. Orbán pápa, hogy az erdélyi püspök neki adja az erdélyi Vinc település megüresedett plébániái javadalmát, ami 7 márkányit ér, mivel az ő „főesperessége (értsd Ugocsa) – melynek éves jövedelme 9 márkát ezüst alatt van – Magyarország szélén terül el, ahonnan kezdve Tatárországig már emberi települések nincsenek.”²⁴

A fenti homályból előbukkanó szervezeti megoldások, egyházi, világi párhuzamoságok még szorosabban jelentkeznek az 1200-as évek nagy változásaiban, különösen az ország déli határán, illetve délkeleti sarkában. Ugyanis a 13. század elején – nagyjából Bizánc elfoglalásától egészen a tatárjárásig – egy olyan időszakot látunk történelmünk-

²³ KARÁCSONYI J.: 1904. 35. p.: „Tasnád messzire látható templomával [...] valaha szent Mihály főangyal tiszteletére volt avatva, s az erdélyi püspökségnek is ez volt a védőszentje. Maga a város 1556-ig az erdélyi püspök birtoka volt s azonkívül századokon át itt székel az erdélyi püspöknek Meszesen inneni helytartója. Mindez arra mutat, hogy eredetileg itt Szatmár és Szilágy megyékre terjedőleg alapította szent István az erdélyi püspökséget. Ámde utóbb elfoglalván Erdélynek Észak-nyugati csücskét (t. i. Gyula nagybátyjától), az oda telepített és veszedelemnek kitett keresztény népet nem hagyhatta főpásztor nélkül. Áttette tehát a püspöki székhelyet Kolozsvárra. Ez éppúgy az erdélyi püspök birtoka volt, mint Tasnád s egyháza is szintén Szent Mihály tiszteletére volt avatva. Csakhogy e Szamos-völgyiek kevesebben is voltak, szegényebbek is voltak, hogysem egy főpásztort eltarthattak volna. Szent István tehát az erdélyi püspökségnél meghagyta Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna megyéket.”

²⁴ NÉMETH Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század végéig.* – Asezarile comitatului medieval satu Mare pâna la începutul secolului al XV-lea. Nyíregyháza, 2008. XXIX. pp. és 15. lbj. Hasonlóan e korai területek illetve hegyvidék lakatlan voltát hangoztatja KRISTÓ Gy.: 1988. 485. p.

ben, amikor azon egész határvonal, amely akár politikailag, akár egyháziilag bizánci érdekszférával határos, ekkor látványosan megmozdul, s a magyar érdekszféra eddig nem látott kiszélesedésének vagyunk tanúi. E kiszélesedési tendencia akciói mögött rendszerint ott van a Szentszék valamilyen módon. Mivel pedig ezen akciók nem irányulnak sem az osztrák, sem a cseh vagy lengyel területek felé, hanem csak a bizánci területek irányába, így feltételezhetjük, hogy a korabeli történések felszínén jórészt a magyar királyság egyéni akcióiként megjelenő befolyási övezet gyarapítások mögött egyúttal Rómának az Illyricumért, illetve a bizánci egyház visszaszorításáért indított új köntösbe öltöztetett kísérletével állunk szemben.

Jelzi ezt többek között az a legújabban tett megállapítás is (Makk Ferenc), hogy az 1200-as évek Halics-ban tett magyar terjeszkedési kísérletek kapcsán az oroszok és magyarok között új ellentétek is jelentkeztek, mégpedig vallásiak. Itt feltehetően egy olyan szélesebb körben összehangolt koncepcióról is szó lehetett, amely óriási ívben a Baltikumtól le a Kárpátok keleti koszorújának lejtőjén át, végig a Balkánon kívánt talán védelmi sávot létrehozni (avagy esetleg oppozícióba átmenni) a bizánci érdekszférával szemben. Ma már nehéz lenne pontosítani, hogy mi lehetett ebben a délkelet felé való elmozdulásban a Magyar Királyság és mi a Szentszék részaránya, az mindenesetre tény, hogy a 13. század elejétől figyelhető meg a jelzett sávban a magyar állami és egyházi szervezet megváltozása, mondhatni továbbfejlesztése.

Ennek közvetlen kiváltó okaként a bogumil eretnekség látszik, illetve, hogy a Száván túli területek III. Béla óta váltakozva hol bizánci, hol magyar fennhatóság alatt vannak, s ebből következően idetartozásuk alatt ténylegesen is megnő a magyar fennhatóság alatti bogumilok, ill. skizmatikusok száma. Ebből a szempontból a boszniai területek, illetve a Száván túli Szerém thema az érdekes. Különösen azok után, hogy az 1200-as évek első felében a Dráva-Száva közben két új püspökségi székhely is kijelölésre kerül, mégpedig a bosnyák püspökség számára Diakováron, míg a szerémi thema számára Kő monostorában. Mindkét frissen szerveződő püspökség a korábban elemzett sémák alapján alakíttatik ki. Ugyanis a bosnyák püspökségnek semmiféle területi összefüggése nincs a Száva alatti Boszniával, csak a székhely található itt. Míg az új szerémi püspökségnél is a fontosabb plébániák változatlanul a korábbi Innenső-Szerémségben – „Symria Cisterior” – egyházi jurisdikciót gyakorló Kalocsa-Bácsi érsekek alatt maradnak, így néhány Szerémszigeti plébániát leszámítva az új püspökség működési körét a Száván túli Szerémségben – „Uterior Symria” – a bizánci themában jelölik ki.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a 13. század első felében a Dráva-Száva közben illetve a környező szomszédos régióban legalább öt püspökség – így Zágráb, Diakovár, Kő, Pécs, Kalocsa-Bács – és két társas káptalan – Csázma és Pozsega – között oszlik meg az egyházi ügyek igazgatása. Ez a tény, illetve, hogy Pécsét és Bácsot is beleszámítva ilyen keskeny területsávon öt püspöki székhely legyen – e területeknek a különleges preferáltságát mutatja a 13. századi magyar állam történeteiben. Hiszen ehhez hasonlítva az ország majd nyolcvan százalékán legfeljebb tíz püspöki központ található ugyan ezen időtájt. Még jobban nő a déli területsáv javára az arány, ha a század második felétől ideszámítjuk a Nándorfehérvári és Barancsi püspökségeket is. Ez mindenképpen azt sejteti, hogy a 13. század egyértelműen a magyar balkáni politika majoritását hozta magával; illetve az az egyház-igazgatási tény, hogy e déli területsáv egyházi intézményeit Kalocsa-Bács érseksége alá rendelik, világosan mutatja ezen metropolitai székhely politikai jelentőségének a fokozódását is. A korábbi római Illyricum iránti igények tükrében úgy tűnik mindez önmagáért beszélő példa.

Ha hihetünk Wertner Mór múlt század eleji kutatásainak, akkor Margit volt konstantinápolyi császárné (II. András magyar király nővére), valamint két fiának Kalo Johannes-nek és Vilmosnak a 13. század első felében e tájon gyakorolt különkormányzása felvillantja a politika hatásossága érdekében szükséges párhuzamos világi külön kormányzatot, illetve annak legalább a kontúrait. E területi külön kormányzat, amely csak később nyeri el a Macsói bánság elnevezését, de a gyakorlatban az 1270-es évekig az Árpádok leányági leszármazói birtokolják, mintegy leányági dukátust. Különlegessége, hogy területileg a töredékes források szerint nagyjából lefedi az egész déli területsávot. Hiszen vélhetően e világi különkormányzat – amelynek vezetői Árpádházi leszármazottként hercegi címet viseltek – alá tartozhatott a Dunán inneni Bácsi, illetve Kevei ispánság, nem különben a két folyókőzből Pozsegától kezdve Nándorfehérvárig minden terület, valamint a Száván túli Szerém thema. Halvány utalások még azt is sejtetni engedik – Wertner szerint –, hogy a különkormányzat központja Pozsegában helyezkedett el. Sőt, Kalo Johannes, a néhai II. Izsák (Angelos) bizánci császár fia – legalább is egyes források szerint – ott tartotta udvarát, s területi külön kormányzása innen szinte legyezőszerűen fogta át ezt a két folyóközi és túloldali területsávot. Igazi kiterjedését akkor látjuk, amikor Kun László kiskorúsága alatt megszűnik e területi különkormányzat, az akkori hercegnek, Bélának az erőszakos halála miatt, a királyi kormányzat (IV. Kun László) pedig kisebb bánságokra osztja fel a területet, s ekkor: Macsói, Sói, Uzorai, Barancsi és Kucsói bánok igazgatták e déli sávot.

Hely híján csak utalunk rá, hogy ezen időszak délkelet Erdélyében, a német lovagok kezdeményezéseiben, – midőn azok a Barcaságból kiindulva megkezdik a Kárpátokon túli területek pacifikálását és egységbe szervezését – szintén felbukkannak értékelhető párhuzamok. Különösen jelentős egyházigazgatási szempontból a lovagok utáni időkből is fennmaradó Barcasági dékánság, illetve Brassai káptalan. Ami egy századdal később – a korábbi szervezési formák ismeretében – meglehet, hogy esetleg kiindulási pontul kínálkozhatott a Milközi püspökség Anjou-kori restitúálási törekvéseihez.

Befejezésül megállapítható, hogy az a látszólagos ellentmondás, ami az államszervezés idején látható állami és egyházi szervezési elvek között, a feudális viszonyok, illetve a kereszténység stabilizálódásával egy század múltán elvezet ahhoz a helyzethez, hogy állam és egyház együtt, összehangolva oldják meg a korabeli magyar állam előtt újra meg újra felmerülő igazgatási, szervezési feladatokat. Lényeges, hogy ezen együttműködés eredményeként a 13. században véglegesülő szervezeti megoldások nagyjában-egészében meghatározóak lesznek egészen Mohácsig, illetve a reformáció kezdetéig.

Mindezen példák elemzését pedig azért tartottuk szükségesnek, mert a megoldási mód új területi gyarapodás esetén állandósuló mintává lesz, s az országterületnek a 13. századi nagy átmeneti bővülése idején a világi és egyházi területszervezés együtt párhuzamosan halad, éppen a fenti minták alapján. Elég itt a II. András és IV. Béla alatti fejleményekre utalni. Köztük is különösen a Szörényi bánság és Szörényi püspökség, vagy a Macsói bánság, s feltehetően a Szerémi püspökség, Bosnyák bánság és Boszniai püspökség esetei a legjellemzőbbek, ahol mind a legyezőszerű területszervezés, már stabilizált területen lévő igazgatási központtal, mind a világi és egyházi közigazgatás párhuzamos megvalósítása tetten érhető. Az így állandósuló kormányzati gyakorlat eredményességét mutatja, hogy jó évszázaddal később még Nagy Lajos is – amikor átmeneti területgyarapodást ért el az Észak-balkáni háború révén – hasonló megoldással kísérletezett. Elég itt a Viddini bánság és Viddini (később néha Bodoni) püspökség, vagy Sző-

rényi bánság és Argesi püspökség megszervezésére utalni, sőt talán még a Milkói püspökség felújítási kísérlete is ebbe a sorba illeszkedhetett.

Ha pedig a fentiek alapján visszaülhetünk az eredeti kiindulási pontunkra, a Szent István féle egyházalapításra, akkor az alábbi következtetések adódnak. Valamilyen okból az ország Szent István kori keleti felében – területi konfigurációjukat tekintve – másképpen lettek az egyházmegyék kialakítva, mint a Dunántúlon, ahol feltehetően késő frank kori reminiscenciákkal is számolhatunk a veszprémi, győri és esztergomi püspökségek területi megformálása kapcsán. A Dunától keletre ugyanis területileg egymás után – nem pedig alapítási időrendben – a püspökségek így sorakoznak: a Kalocsa-Bácsi, a Váci, az Egri és az Erdélyi egyházmegye. Ezek területe, különösen Vác, Eger és Erdélyi püspökségek esetében viszonylag hosszan, mégpedig Északról déli irányba elnyúló egymással szinte párhuzamos területsávokat mutat. Hasonlót lehet felfedezni Kalocsa-Bács esetében is. Az is egyezik a felsoroltak esetében, hogy az egyházmegyék kormányzati központja ennek a szintén „legezőszerű” területnek a felső, talán a védhetőbb centrumában helyezkedik el. Később ugyan még nem teljesen tisztázott okok miatt, ebbe a párhuzamos régió sorba szinte belemetszve kerül kialakításra, időben később, de még István alatt a Csanádi és Bihari püspökségek területe.

Ez azután olyan sajátos enklávékat eredményez, mint Záránd megye, amely három püspökség találkozásánál fekszik (Csanád, Bihar és Vác) mégis a valószínűsíthető eredeti birtokoshoz, Egerhez tartozik egészen a reformációig. Vagy a Csanádi püspökség területén a Temesközben szintén a reformációig a legnagyobb világi földesúr a Kalocsai érsekség, s nem a Csanádi püspökség. Ennek ellenére kísért a gondolat, hogy az elején felsorolt három nagy egyházmegye talán eredetileg missziós jellegűk, s így bizonytalan területi határaik miatt nyerték el azt a 'legezőszerű' sajátos területi konfigurációt, amit a későbbiekben a világi közigazgatásnál is tetten érhattünk a fenti példák alapján. Viszont egyúttal az is megállapítható, hogy az Erdélyi püspökség quasi külön szerencséje, hogy a fentiek közül talán egyedül meg tudta őrizni – egészen a reformációig – a számára eredetileg is kijelölt egyházmegyei határokat, az egy Szászföldet leszámítva.

A fenti megjegyzés talán azért is fontos lehet, mert Észak-Kelet Magyarországon ezen egyházszervezeti konfigurációkra emlékeztető világi igazgatási egység létezett egy-két századon át, ez pedig az eredeti Szolnok megye.²⁵ A feltételezések és adatok egybehangzóan mutatják, hogy az egykori Dobokától a Szamos völgyén át, a Tiszához érve annak partjait is átfogva jutott el az igazgatási határ a mai Szolnokig.

E különleges területi konfiguráció, mint megye létezett az adatok szerint már igen korán. Létrejöttét elsősorban a Dobokából a vizen (Szamos és Tisza) illetve szárazföldi úton szekereken a Meszes hágóján át szállított sónak köszönhetette. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy létrejöttében a régi nomád hagyomány is közrejátszott. Közismert, hogy számos megyénk esetében kimutatható a történettudomány képviselői által gyakran hangoztatott elv, hogy bizonyos nomád elemek, így a víz kétpartiság a megye szervezetben igen sokáig tetten érhető a magyar államszervezetben. Nem lehetetlen, hogy az Erdélyi püspökségnek a sokat emlegetett Észak-kelet magyarországi lokalizálása az éppen e gazdasági háttérre alapítva történt. Hiszen feltehető, hogy a Dobokában bányászott só felügyelete eredetileg a Gyulák hatáskörébe tartozott, s csak Szent István győzelme után alakítottak ki itt királyi felügyeletet, s netalán egyúttal királyi ispánságot is.

²⁵ KRISTÓ Gy.: 1988. 436. és köv. pp. ahol fordítva, a lenti Tisza melletti szakasztól képzelet el a vármegye Dész irányába való fokozatos kiterjesztését.

Majd a későbbiekben jelzett erdélyi vajdák Észak-erdélyi Szolnokbeli ispánsága mintha ugyanerre utalna vissza a megváltozott körülmények között is. Máiig ismeretlen okból az egykori hatalmas kiterjedésű Szolnok idővel több részre osztódott, de egykori területi konfigurációja mintha a korai Erdélyi püspökség Meszesen itteni birtoklására is emlékeztetne. Nem lehetetlen, hogy az egykori Szolnok feldarabolása esetleg összefüggött a Dukátus Észak-magyarországi megszűnésével, illetve a dukátusi központban lévő püspökségnek Biharnak új székhelyre, Váradra költöztetésével. Hiszen sóút ellenőrzése Bihar várából volt megoldható, Várad pedig már kiesett ezen útvonalból. Ugyanakkor más forrásokból tudjuk a Váradon illetve Sebes Körös völgyén átvezető „Magna via Transsylvaniae” több évszázados hadiút fontosságát²⁶ ami azt jelzi, hogy az Erdélyi részek preferálásban, különösen a középső és déli részek esetében kényes változások következtek be. Ez összefügghet a székely telepek keletebbre mozdításával és a százsz betelepítéssel egyaránt.

LAJOS RÁCZ

THE RELATIONSHIP BETWEEN CHURCH AND STATE ORGANIZATION IN THE EARLY HISTORY OF HUNGARY

(Summary)

This study explores the early years of the organization of the Church in Hungary, and the sources available on this topic. Three main factors affecting the development of church organization in Hungary can be identified – the early Byzantine influence, followed by that of the German Empire and finally the influence of Rome. Even though Byzantium was undeniably the earliest force to shape Hungarian church organization, for various political reasons the Hungarians would become a part of Western Latin Christendom, as is clearly borne out by the Kievan Chronicles.

The territorial configuration of Hungarian Episcopal sees, particularly in the eastern part of the Carpathian basin, is quite distinctive. A pattern of “fanning out” is discernible, in which a centre of church governance was located at one end of the region it served, which we may speculate was the most easily defended or densely populated extremity. Similar approaches to secular regional organization can also be traced, such as in the Transylvanian voivodeship (province), The Croatian-Dalmatian province and the Macsó province, where against a politically and economically background the integration of new territories begins with a similar type of fanning out.

While the development of Episcopal sees and the formation of secular administrative units show considerable divergence in the first century of the Hungarian state, it can clearly be seen that from the reigns of Saint Ladislaus I and King Coloman onwards a harmonious co-operation between Church and secular authorities developed in dealing with problems of territorial administration.

²⁶ RÁCZ Lajos: *Magna via Transsylvaniae* (avagy a nagy erdélyi út nyomai Kalotaszegen). In: Magyar Múzeum. 1991. 1/2. sz. 63–74. pp.